

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN ÇIKMAZI: BEŞERİ SERMAYE YOKSULLUĞU

DILEMMA OF DEVELOPING COUNTRIES: HUMAN CAPITAL POVERTY

Araş. Gör. Murad TIRYAKIOĞLU, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, tiryakioglum@aku.edu.tr

ÖZET

Günümüz dünyasında emek ve emeğe bağlı olarak ortaya çıkan beşeri sermaye, sermaye birikimi ve teknolojik yenilik ekonomik büyümenin belirleyicileri olarak ülke ekonomilerinin özellikle üzerinde durduğu konular haline gelmiştir. Beşeri sermaye, emeğin sahip olduğu nitelikleri ifade etmekle birlikte eğitim ve sağlık olmak üzere iki temel bileşen tarafından belirlenmektedir. Beşeri sermayenin yeterli etkinlikte ve nitelikte olması ülkenin sahip olduğu mali ve fiziki kaynakların doğru ve etkin bir biçimde kullanılmasına imkân verecek, ülke ekonomisinin sürdürülebilir bir biçimde büyümesini ve kalkınmasını sağlayacaktır. Gelişmekte olan ülkeler, eğitim ve sağlık için yeterli kaynakların tahsis edilememesi sonucunda yeterli beşeri sermaye birikimini sağlayamamakta ve bir kısır döngü içine girmektedir. Çalışmanın amacı bu döngüyü ele alarak beşeri sermaye faktörünün gelişmekte olan ülkeler için önemini vurgulamak ve yeterli düzeyde beşeri sermaye birikimi sağlayamayan ülkelerin az gelişmişlikten kurtulmalarının önündeki engelleri ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Emek, Beşeri Sermaye, Ekonomik Büyüme, Kalkınma

ABSTRACT

Today human capital, capital accumulation and technological innovation, which depends on labor force, are dealt with as the determinants of economic growth. Human capital indicate the qualifications of labor force and it is determined by two components, education and health. Efficiency of human capital enables to the effective utilization of financial and physical resources and also it provides opportunity for sustainable growth and development in national economy. Developing countries can not create efficient human resource capital that take place due to insufficient resource allocation in education and health. The aim of this study is to emphasize how crucial human capital factor for developing

countries and to discuss the difficulties to get rid of underdevelopment for countries that can not create sufficient human resource.

Keywords: Labor, Human Capital, Economic Growth, Development

1. GİRİŞ

Emek, ekonomik büyüme sürecinin en önemli unsurudur. Çünkü ekonomik büyümeyi sağlayan diğer faktörler emeğin etrafında oluşmaktadır. Beşeri sermaye, emeğin sahip olduğu nitelikleri ifade eden bir kavramdır. Emeğin sahip olduğu nitelikler ise, 'bilgi, beceri ve deneyimler' olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte teknoloji, emeğin bir ürünü olarak ekonomik büyüme sürecine dahil olmaktadır. Ar-Ge faaliyetleri sonucunda teknolojinin üretilmesini ve ekonomik büyüme sürecinde katma değer yaratmasını sağlayan unsur olan 'bilgi' emek tarafından üretilmekte, işlenmekte ve kullanılmaktadır. Sermaye birikiminin de emek ve teknolojik yeniliklerden bağımsız olarak varlığı etkinlik sağlamayacaktır. Özetle, bu unsurların hepsi birbiriyle etkileşimde bulunarak ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinin sürdürülebilir olmasını sağlamaktadır.

Beşeri sermayenin önemi küresel dünyanın yükselen değeri olan 'bilgi'¹ ile ortaya çıkmaktadır. Ekonomik büyümenin ve kalkınmanın sürdürülebilir kılınması için gereken yenilikçilik, bilginin bir ürünüdür. Emeğin yenilikçi olabilmesi ise niteliklerinin geliş(tiril)mesi ve yönlendirilmesi ile mümkün olmaktadır. Beşeri sermaye birikimi ne denli yüksek olursa, 'bilgi' aynı oranda üretilebilecek, işlenebilecek ve katma değer sağlayacak bir biçimde kullanılabilir. Nihai olarak yenilikçilik geliştirilerek ülkenin ekonomik büyümesi ve kalkınması sağlanmış olacaktır. Ancak ne yazık ki gelişmekte olan ülkeler eğitim politikalarındaki stratejik hata ve boşluklardan, sağlık ve sosyal güvenlik sistemlerindeki eksikliklerden dolayı beşeri sermaye birikimi sağlayamamakta veya potansiyel oluşturan nitelikli emeği de beyin göçüne kurban etmektedir.

Ülkelerin az gelişmişlikten kurtulmalarının önündeki engeller ve çözüm önerileri gerek dünya ekonomisini yönlendiren finansal kuruluşların gerekse de toplumsal ve sosyal kalkınma örgütlerinin gündeminde her geçen gün önemini artırmaktadır. Çünkü gelişmiş ülkelerin sahip olduğu beşeri kaynaklar ve zenginliğin çoğunlukla bilgi üretimini sağlayacak biçimde kullanılıyor olması gelişmekte olan ülkelerin kalkınma yolunda verdikleri çabaları geride bırakmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınma sürecini emek ve emeğin niteliklerini ifade eden beşeri sermaye açısından ele alan bu çalışma, eğitim ve sağlık hizmetlerine bağlı olarak beşeri sermaye birikiminin yeterince sağlanmadığı gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı çıkmazı neden ve sonuçları ile birlikte incelemektedir.

Karagül'e (2002:26) göre, "az gelişmişlik kısır döngüsünü kırmak isteyen her ülke öncelikle beşeri sermayeye yatırım yapmak zorundadır." Ancak gelişmekte olan ülkeler için sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma için sadece beşeri sermaye birikimine yatırım yapmak yeterli değildir. Çünkü ekonomik ve sosyal

altyapısı yeterince güçlü olmayan bu ülkelerde sadece insana yatırım yapmak eksik bir çaba olacaktır. Fakat gelişmekte olan ülkeler için birer tehdit olarak algılanan sorunlar, bu ülkelerin gelecekte gelişmiş ülkelere yaklaşabilmeleri için aslında bir fırsat oluşturmaktadır. Beşeri sermayeye yatırım geliştirmekte olan ülkelerin sahip olduğu genç nüfus nedeniyle özellikle geri dönüşümü yüksek katma değer oluşturacak niteliktedir. Sab ve Smith'e (2001:19) göre, geliştirmekte olan ülkelerin çoğunluğu eğitilebilir genç nüfusa sahip olması dolayısıyla bu nüfusun iyi değerlendirilmesi durumunda gelişmiş ülkelere yaklaşabilecektir. Ancak bu süreci başarmak için geliştirmekte olan ülkelerin içinde buldukları handikapların iyi tespit ve analiz edilmesi ve bu yönde önlemler alınması gerekmektedir.

Çalışmanın ilk bölümü emek ve emeğe bağlı olarak beşeri sermaye kavramının tanımlanmasına yöneliktir. İkinci bölüm beşeri sermayenin ekonomik büyüme sürecindeki yerini incelemekte, sağlık ve eğitim için yapılan harcamaların ekonomik büyüme ile ilişkisini ele almaktadır. Ayrıca beşeri kalkınmanın beşeri sermaye ile olan ilişkisine değinilmektedir. Çalışmanın temel fikrinin tartışıldığı son bölümde ise geliştirmekte olan ülkelerin beşeri sermaye birikimlerini sağlayamadıkları sürece kalkınma yolunda ilerleyemeyecekleri ve bir çıkmaz yaşayacakları ifade edilmekte, bu sürecin nedenleri ve sonuçları tartışılmaktadır.

2. BEŞERİ SERMAYE KAVRAMI

Beşeri Sermaye, emeğin çevresinde oluşan unsurlardan birisidir. Klasik İktisadi düşünceden başlayarak bugüne kadar ortaya konan tüm ekonomik büyüme teorileri emek üzerinde önemle durmuştur. Adam Smith, J.Stuart Mill ve Alfred Marshall gibi Klasik iktisatçıların 'nitelikli ve niteliksiz emeğe' ilişkin görüşlerinin olduğu bilinmektedir. Klasik dönem iktisatçıları, emeğin niteliği kavramı yerine 'nitelikli ve niteliksiz emek' kavramlarını kullanmışlardır. Adam Smith, emeğin önemini *Milletlerin Zenginliği (1776)* eserinde şu ifadelerle belirtmektedir:

“...Emek, tüm şeylerin ilk fiyatı onları satın almak için ödenen gerçek satınalma parasıdır. Dünyanın her yerinde zenginlik, altınla ya da gümüşle değil, aslında emekle satın alınmıştır; onu şu ya da bu yeni ürünle mübadele etmek isteyen zenginler için, bu servetin değeri, bu servetle satın alabilecekleri ya da hükmedebilecekleri emek miktarına eşittir...” (Smith, 1997:37).

Bununla birlikte A.Smith (1776), emeğin niteliğindeki farklılığın emeğin verimliliğine de farklı yansıtacağını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“ ...tüm metallerin mübadele değerinin gerçek ölçütü emek olmakla birlikte, metallerin değeri, çoğunlukla emek cinsinden hesap edilemez. İki farklı emek miktarı arasındaki oranı belirlemek genellikle güçtür. Bu iki işte harcanan zaman, tek başına, bu oranı belirlemez. Katlanılan zahmetin ve gösterilen becerinin farklı derecelerinin de aynı biçimde

hesaba katılması gerekir. Bir saatlik çetin bir işte, iki saat süren kolay bir işten; öğrenmesi on yıla mâlolmuş bir meslekte harcanan bir saatte, sıradan ve basit bir işte aynı süreyle çalışmada olduğundan daha çok emek bulunabilir. Ama katlanılan güçlüğün ve becerinin doğru bir ölçütünü bulmak kolay değildir...” (Smith, 1997:37-38)

Teknolojinin kaynağı olan bilgiyi ‘ekonomideki gelişmenin motoru’ olarak tanımlayan (Freeman ve Soete, 2003:3) Marshall, üretimde nitelikli emeğin önem kazandığını, eğitim için kaynak ayrılırken uzun vadeli düşünmek gerektiğini ve eğitimin uzun vadede doğrudan ve dolaylı birçok avantaj sağlayacağını savunmaktadır.

Beşeri sermaye kavramına ilişkin ilk çalışmalar Becker (1962, 1964), Denison (1962), Schultz (1961, 1968) gibi araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Schultz’a (1968) göre, “bireyin sahip olduğu faydalı yetenekler” beşeri sermayeyi oluşturmaktadır. Beşeri sermaye kavramı, içsel büyüme teorilerinin öncülerinden olan R. Lucas (1988) tarafından modellenmiş ve ekonomik büyümenin belirleyicilerinden biri olarak literatürde yer almaya başlamıştır. Rebelo (1991) ve Jones’un (1996) çalışmaları da beşeri sermaye ve ekonomik büyüme konusunda önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmalara göre, büyüme oranının küçük bir kısmı emek ve sermaye tarafından belirlenirken büyük kısmı beşeri sermaye tarafından belirlenmektedir.

Beşeri sermaye, eğitilmiş işgücünün bilgi, beceri ve deneyimlerini ifade etmek için kullanılan, özü itibarıyla ‘emek’ olan ve ekonomik büyümenin temel unsurlarından birisidir. Bir diğer ifade ile beşeri sermaye, emeğin niteliğini, etkinliğini ve verimliliğini arttıran unsurların bileşimidir. Beşeri sermaye, eğitim ve sağlık gibi iki temel bileşen tarafından belirlenmektedir. Bu iki değişken dışında ‘Sosyal Sermaye’ beşeri sermayenin etkinliğinin ve verimliliğinin sağlanması konusunda belirleyici bir rol oynamaktadır. Sosyal sermaye özellikle toplumsal uzlaşma ve güvenin sağlanması konusunda beşeri sermayenin verimliliğini etkilemektedir.

3. EKONOMİK BÜYÜME, KALKINMA VE BEŞERİ SERMAYE İLİŞKİSİ

İktisadi büyümenin belirleyicileri incelendiğinde, önemli bir kısmının teknolojik gelişmeler, yenilikçilik, Ar-Ge gibi ‘bilgi’ye dayalı faktörler olduğu görülmektedir. Solow’un (1957) 1909-1949 yıllarını kapsayan çalışması, teknik değişimin ABD’de tarım dışı kesimde ekonomik büyümeye sermaye birikiminden yaklaşık dört kat daha fazla katkıda bulunduğunu ve bu dönemde kişi başına üretim artışının %87,5 oranında teknolojik gelişmelerden kaynaklandığını öne sürmüştür. Benzer şekilde Boskin ve Lau (1992), Barro ve Sala-i Martin (1995) ekonomik büyüme sürecinde teknolojinin payının sermaye birikimine oranla daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. İçsel Büyüme Teorilerinin öncüleri olan Romer (1986, 1990), Lucas (1988), Rebelo (1991), Aghion ve Howitt (1992),

Grossman ve Helpman (1991), Jones (1996) modellerinde, bilginin artan getiriye sahip olması nedeniyle beşeri sermayeyi üretim faktörlerinden biri olarak saymışlardır. 'Bilgi'nin üretimi, işlenmesi ve kullanılması sadece ve sadece emek, bir diğer ifade ile insan tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle insana yapılan her türlü yatırım kısa veya uzun vadede ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde etkili olacaktır. İnsana yapılan yatırım, eğitim ve sağlık harcamaları yolu ile olabilmektedir ki bu iki faktör aynı zamanda beşeri sermayenin temel bileşenleridir. Eğitim, emeğin daha nitelikli olmasını, bir diğer ifade ile bilgi ve becerilerinin artmasını sağlayan bir unsur iken; sağlık emeğin etkinliğini ve verimliliğini arttırmaktadır. Beşeri sermayeye yapılan yatırımlar hem beşeri sermaye birikimini arttırarak hem de teknolojik gelişime zemin hazırlayarak ekonomik büyümeye olumlu şekilde yansımaktadır. Beşeri sermaye birikimi Ar-Ge faaliyetlerinde ve teknolojinin üretilmesi sürecinde ayrı bir önem kazanmaktadır. Çünkü Ar-Ge faaliyetlerinin ve teknolojik yeniliklerin kaynağı olan bilgi, emeğin sahip olduğu beşeri sermaye birikimi sayesinde ortaya çıkmaktadır. Engelbrecht (2003) OECD ülkeleri için yaptığı çalışmada benzer bir sonuca ulaşarak, özellikle yüksek öğrenim ile oluşan, beşeri sermayenin teknolojinin yayılmasına katkıda bulunduğunu ve ekonomik büyüme sağladığını ifade etmektedir.

3.1. Eğitim, Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Beşeri sermaye eğitilmiş işgücünü, bu işgücünün yeteneklerini ve deneyimini ifade ettiğine göre, işgücünün niteliği özellikle okullardaki ve işyerlerindeki eğitimler sayesinde geliştirildikçe, ülkenin beşeri sermayesi de 'artmış' olacaktır (Kibritçioğlu, 1998). Yalnızca eğitimin varlığını beşeri sermaye oluşumunun ve birikiminin ön koşulu olarak kabul etmek, şüphesiz ki, eksik bir yaklaşım olacaktır. Eğitimin varlığından ziyade eğitimin niteliği ekonomik gelişmenin temel göstergelerinden biri haline gelmiştir. Eğitimin niteliğini oluşturan faktörler eğitimin etkin ve verimli olarak yapılabilmesini sağlamak üzere tasarlanmış strateji ve politikaların varlığı ile teknolojik yeniliklerin eğitim sürecini etkinleştirmek için kullanılması olarak ifade edilebilir. Beşeri sermaye eğitime bağlı olarak ortaya çıktığı için ortalama eğitim süresi, okullaşma oranı, okuma-yazma oranı, yüksek öğretim kurumlarının oranı, eğitim harcamaları, bilimsel yayın sayısı gibi göstergeler aslında beşeri sermayenin eğitime bağlı potansiyelini ifade eden göstergelerdir. Literatürde bu türlü değişkenler ile ekonomik büyüme, verimlilik artışı arasındaki ilişkileri analiz eden çalışmaların sonuçları çoğunlukla eğitimin ekonomik büyümeyi arttırması yönündedir.

Sab ve Smith (2001:6), Schultz'ın (1992) kız çocukların eğitiminin erkek çocukların eğitiminden çok daha fazla katkı sağladığına ilişkin düşüncelerine atıfta bulunarak kadınların eğitilmesi sonucunda çocuk ölüm oranlarının ve doğurganlığın azaldığını, daha eğitilmiş çocuklar yetiştirildiğini ifade etmiştir². Barro (1998) ise eğitilmiş kadınların eğitimsiz kadınlara oranla ekonomik verimliliğe katkısının olmadığı yönünde bir sonuca ulaşmıştır. Karagül'e (2003:83) göre, "eğitilmiş kadınların ekonomik faaliyetlere herhangi bir katkı

sağlamaması yönündeki tespitlerin kaynağında, muhtemelen iş hayatındaki erkeklerin kadınlara oranla daha baskın olmaları gibi dışsal faktörler etkilidir.”

Ranis vd. (2000), gelişmekte olan ülkeler için yaptığı çalışmasında eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde bir etki oluşturduğu yönünde bir sonuca ulaşmıştır. Asteriou ve Agiomirgianakis (2001), Webber (2002) gibi araştırmacılar, eğitimin göstergesi olarak kayıtlı öğrenci sayısını temel almış ve bu gösterge ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. OECD ülkelerindeki ortalama okullaşma oranı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz eden Bassanini ve Scarpetta (2001) da benzer bir sonuca ulaşarak değişkenler arasında pozitif bir ilişkiden bahsetmiştir. Self ve Grabowski (2004) Hindistan için yaptıkları çalışmada eğitimin her düzeyde ekonomik büyümeyi sağladığı sonucuna ulaşmışlardır. Blankenau ve Simpson (2004) kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyümeye katkısının olduğunu ve bu katkının finansman biçimi ve vergi yapısıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. Kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyüme ile ilişkisini Türkiye için araştıran çalışmalar Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak 2000’li yıllara kadar olan eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Kar ve Ağır, 2003; Kar ve Taban, 2003).

İstihdam edilen nüfusun ortalama eğitim düzeyi, okullaşma oranları, bütçe içinde eğitime ayrılan pay, resmi ortalama eğitim yılı, eğitim harcamaları gibi belirleyicilerin ekonomik büyüme ile olan ilişkisini Türkiye için inceleyen çalışmaların hemen hepsi eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini vurgulamışlardır (Güngör,1997; Ergen,1999; Bozkurt ve Doğan, 2003; Çoban, 2003). Türkmen (2002) 1980-1999 yılları arasında, özellikle, yüksek öğretim eğitiminin geri dönüşüm oranının çok yüksek olduğuna dair sonuçlara ulaşmıştır. Benzer şekilde Ay ve Yardımcı (2006) da “Türkiye’de üniversite düzeyinde beşeri sermaye birikiminin ekonomik büyüme ile birlikte hareket ettiğini” ifade etmektedir. Ayrıca çalışmanın sonuçlarına göre, beşeri sermaye incelenen dönemde gerek fiziksel sermayeyi gerekse çalışan başına GSYİH’yı pozitif yönde etkilemektedir. Saygılı vd. (2005) “ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimde okullaşma oranı ve işgücünün ortalama eğitim süresi değişkenlerindeki iyileşmenin verimlilik artışına önemli katkı yaptığı” sonucuna ulaştığı çalışmalarında Türkiye ekonomisinde verimlilik artışının görece zayıf olduğu ve verimlilik artışı ile eğitim göstergeleri arasındaki bağın kopuk olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca bu çalışmanın göz önünde bulundurulması gereken bir diğer bulgusu da, okul öncesi eğitimin yüksek öğrenimi etkin kılarak ekonomik büyümeye etki etmesidir. Sarı ve Soytaş (2006) kayıtlı öğrenci sayıları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulmuş ve eğitim seviyesinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Tuğcu (2006) ise çalışmasında Türkiye’de yüksek öğretimin GSYİH büyüme performansı üzerinde küçük ancak çoğunlukla pozitif bir rolü olduğunu göstermektedir.

Eğitim için yapılan harcamalar ve diğer eğitim göstergelerinin ekonomik büyüme, verimlilik artışı, GSYİH gibi değişkenlerle ilişkisini analiz eden

çalışmaların ulaştığı ortak sonuç, “her düzeyde eğitim için yapılan yatırımların ekonomiye, ekonomik performansa ve verimlilik artışına yönelik bir geri dönüşümünün olduğu” yönündedir.

3.2. Sağlık, Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Eğitim düzeyinin artması, insanların daha bilinçli yaşam sürmesine ve hayat kalitelerinin artmasına imkân sağlamaktadır. Sağlık imkânlarının da artırılması beşeri sermayenin verimliliğinin artmasını sağlamaktadır. Sağlık imkânlarının gelişimi, eğitim düzeyinin artması ile birlikte beşeri sermayenin gelişimi ve verimliliği açısından önem oluşturmaktadır. Ekonomik olarak gelişmiş olan ülkelerin sağlık düzeylerinin yüksek olduğu bilinmektedir. Sağlık düzeyi ile ekonomik verimlilik arasındaki ilişki Mushkin (1962), Oxley ve MacFarlan (1994), Kalemli-Özcan, Ryder ve Weil (1998) tarafından ele alınmış ve sağlık düzeyi ile verimlilik arasında etkileşim olduğu ve bunun da ülke kalkınmasına olumlu etki yaptığına dair sonuçlara ulaşılmıştır. Ranis vd. (2000), gelişmekte olan ülkeler için yaptığı çalışmada kamu tarafından gerçekleştirilen sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki oluşturduğu yönünde bir sonuca ulaşmıştır. Bhargava vd. (2001) yaşam beklentisi ile GSYİH arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri çalışmalarında özellikle düşük gelirli ülkeler için pozitif yönlü bir sonuca ulaşmışlardır. Bloom vd. (2001) sağlığın toplam çıktı üzerinde pozitif, oldukça büyük ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki ortaya koyduğunu savunmaktadır. Mayer (2001) sağlık ile milli gelir arasındaki ilişkiyi Latin Amerika ülkeleri için inceleyerek bu değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır. Chakraborty (2004) sağlık yatırımlarının ekonomik büyümeyi destekleyici etkisinden bahsetmiş ve sağlık sermayesinin ülkeler arasındaki gelir ve büyüme farklılıklarını açıklayabileceğini ifade etmiştir. Sağlığın kişi başına gelir artışı üzerindeki etkisini inceleyen Brempong ve Wilson (2004) OECD ülkeleri gibi gelişmiş ülkeleri ve Alt Sahra ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkeleri kapsayan çalışmada her iki örneklem grubu için de pozitif ve istatistikî olarak anlamlı bir etki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye için inceleyen çalışmalar da benzer sonuçlar elde ederek, kamu sağlık harcamaları, doğumda yaşam beklentisi gibi değişkenler ile ekonomik büyümenin ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Kar ve Ağır, 2003; Kar ve Taban, 2003; Taban, 2004). Yetkiner (2006), sağlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelerken özellikle sağlığın dışsallık etkisi üzerinde durmuş ve sağlığın ülkelerin makroekonomik performansına olumlu katkı sağladığını ispatlamıştır. Yetkiner'e (2006:90) göre, sağlık ile büyüme sağlıklı büyüme için bir ön şarttır ve bu ön şart sağlığın dışsallık karakterine koşut olarak kendini göstermektedir.

Beşeri sermayenin temelini oluşturan eğitim hem doğrudan ekonomik büyümeye etki etmekte, hem de dolaylı olarak önce sağlık koşullarının iyileşmesini sağlamakta ve sonuç olarak ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Bir diğer ifade ile bir ülkenin eğitim ve sağlık imkânlarının iyileştirilmesi, nitelik ve nicelik yönünden geliştirilmesi, ülkelerin büyümesi ve gelişmesi için imkân ve

ortam sağlayacaktır. Ancak elbette ki beşeri sermayenin artırılması büyüme ve gelişme için tek başına yeterli değildir.

3.3 Beşeri Sermaye ve Kalkınma İlişkisi

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarını ölçmek için kullanılan 'İnsani Gelişme İndeksi', yaşam beklentisi, eğitime katılım gibi temel unsurları içinde barındırmaktadır, ³ ki bu faktörler beşeri sermayenin bileşenlerinin kısmen ölçülmesi anlamına gelmektedir. Zira bu kriterlerin beşeri sermayeyi ölçebilmesi için patent sayısı, kişi başına gazete ve kitap tüketimi gibi faktörlerin de dikkate alınması gerekir (Cingi ve Güran, 2003:115).

Gelişmekte olan ülkelerin eğitim ve sağlık için milli gelirden ayırdıkları payın düşük olması kaçınılmaz olarak beşeri sermaye gelişimini ve birikimini olumsuz yönde etkilemektedir. UNDP tarafından yayımlanan İnsani Kalkınma Raporu'nun (2006) verileri bu tezi doğrular niteliktedir. Gelişmekte olan ülkelerin GSYİH indeksi 2004 yılında 0,65 düzeyinde iken eğitim indeksi 0,72, yaşam beklenti indeksi 0,67 ve İnsani Gelişme İndeksi 0,679 düzeyinde gerçekleşmiştir. Oysa bu oranlar OECD ülkeleri için sırasıyla 0,94 , 0,95 , 0,88 ve 0,923 düzeyinde gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo 1.).

Tablo 1: Ülke Gruplarına Göre İnsani Gelişme Göstergeleri (2004)

	İnsani Gelişme İndeksi	Eğitim İndeksi	Yaşam Beklenti İndeksi	GSYİH İndeksi
Gelişmekte Olan Ülkeler	0,679	0,72	0,67	0,65
Az Gelişmiş Ülkeler	0,464	0,50	0,46	0,43
OECD	0,923	0,95	0,88	0,94
Yüksek Gelir Grubu	0,942	0,97	0,90	0,96
Orta Gelir Grubu	0,768	0,84	0,76	0,70
Düşük Gelir Grubu	0,556	0,58	0,56	0,52

Kaynak: (UNDP; 2006).

İnsani gelişme göstergelerinde gelişme sağlanamaması, gelişmekte olan ülkeleri beşeri sermaye oluşumu ve birikimi sürecinde güçsüz kılmaktadır. Bununla birlikte mevcut potansiyel yanlış eğitim politikaları ile değer yitirmekte, beyin göçü ile ülkeyi terk etmekte veya potansiyelinin altındaki işlerde istihdam edilmektedir. Bu türlü kayıplar kalkınmanın önünde bir engel olmaktan ziyade ülkeleri çıkmaza sürükleyen faktörlerdir.

4. BEŞERİ SERMAYE YOKSULLUĞU VE ÇIKMAZ: NEDENLER VE SONUÇLAR

Gelişmiş ülkelerin, bilgiyi üretebildikleri, kullanabildikleri ve yayabildikleri ölçüde gelişmekte olan ülkelere göre daha güçlü ve daha zengin olması iki grup arasındaki bu farkın hızla açılmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerin bilgi üretememeleri, transfer edememeleri ve mevcut bilgiyi etkin olarak kullanamamaları sonucunda gelişmekte olan ülkeler bir çıkamaz yaşamaktadır. Gelişmekte olan ülkeler bilgi üretebilir ve kullanabilir duruma gelmedikçe, kalkınma yolunda sağlıklı bir adım atmış ol(a)mayacak ve bu çıkmazdan kurtulamayacaktır.

4.1 Nedenler

Gelişmekte olan ülkelerin düşük milli gelir seviyesine sahip olması beşeri sermayenin gelişmesinin önündeki en önemli engeldir. Bununla birlikte nüfusun artış hızına karşın azalan bebek ölüm oranları, iş ve istihdam imkânlarının nüfus artış hızına paralel olarak artırılamaması, kaynakların nüfus karşısında yetersiz kalmasına neden olmakta ve yoksulluğu kaçınılmaz kılmaktadır. Bu süreç nihai olarak eğitim ve sağlık için ayrılan payın giderek azalmasına neden olmaktadır. Beşeri sermaye yoksulluğu ise 'bilgi'yi üreten, işleyen, kullanan ve yayan emeğin ve dolayısıyla emeğin içinde bulunduğu firmanın, şehrin, bölgenin ve ülkenin gelişimine engel olacaktır. Dünya Bankasının, 1999 yılında "Kalkınma İçin Bilgi" başlığı ile yayımladığı Dünya Kalkınma Raporu'na (1999:19) göre, gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı yoksulluk bilgi eksikliğinden kaynaklandığında, 'bilgi', 'kalkınma' anlamına gelmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde eğitim hizmetlerinin yetersizliği eğitimin niteliğinin gelişmesine engel olmaktadır. Bununla birlikte alınan eğitimin ekonomiye geri dönüşümü özellikle önem arz etmektedir. Türkmen (2002) genel lise seviyesindeki eğitimin geri dönüş oranlarının hem bireysel hem de toplumsal bakış açılarından lise seviyesindeki mesleki-teknik eğitimden daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Türkmen (2002) hizmet ve kamu sektöründe artan iş alanlarının genel lise eğitime olan talebi artırıcı bir etki yapmasının eğitimin geri dönüş oranının düşüklüğünün önemli sebeplerinden biri olduğunu aktarmıştır (Dülger, 1994'den akt. Türkmen 2002:101). Eğitimin geri dönüşümünün yetersiz düzeyde olması üretim ve yönetim aşamalarında etkinsizliğe neden olmaktadır. Özellikle mesleki eğitimlerin sanayiye ve istihdama yönelik geri dönüşümlerinin düşük olması üretim ve yönetimin etkinsiz ve verimsiz olmasına neden olacaktır. Bu süreç ekonomik ve siyasi istikrarsızlığa neden olacak ve nihai olarak ekonomik büyüme ve kalkınmada istikrarsızlığı beraberinde getirecektir.

Sosyal sermaye olarak ifade edilen toplumsal uzlaşma ve güven ortamını tesis eden faktörlerin yetersizliği, beşeri sermaye yoksulluğunun bir diğer nedenidir.

Diğer bir ifade ile kendini güven içinde hissetmeyen emek gerek toplumsal hayatında gerekse iş hayatında yeterli etkinlik ve verimlilikte çalışamayacaktır.

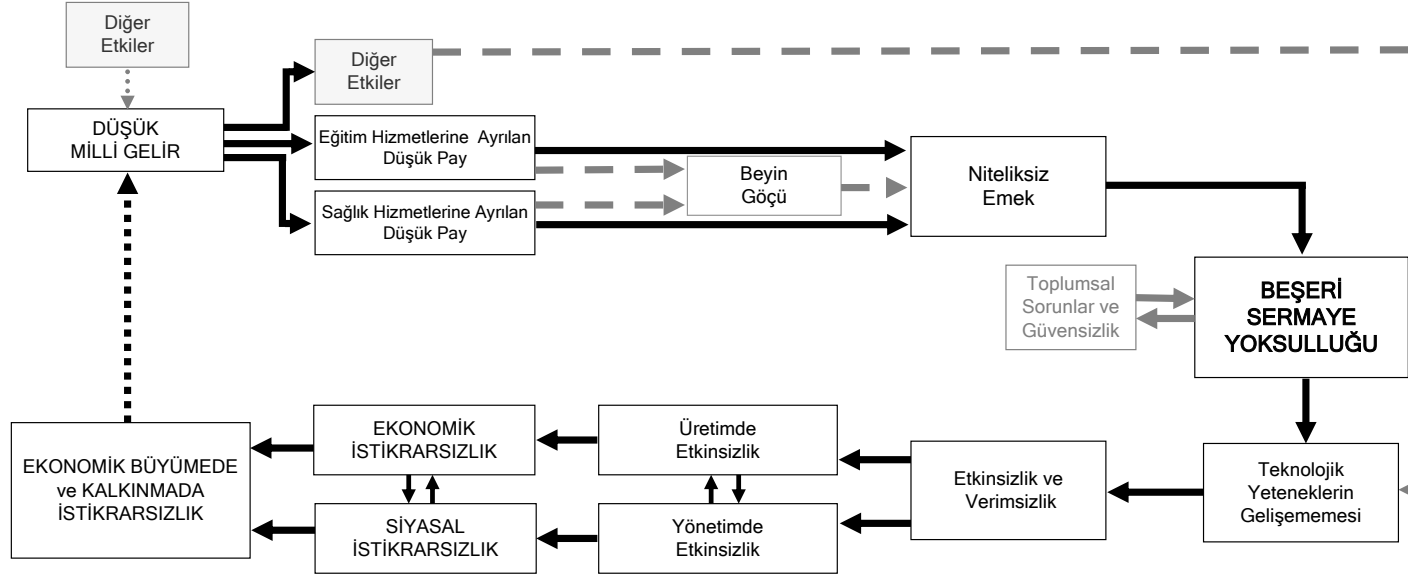
4.2 Yoksulluk ve Çıkmaz

Çalışmanın temel tezini özetleyen beşeri sermaye yoksulluğu ve çıkmazı süreç olarak şu şekilde oluşmaktadır: ...Ülkenin kaynakları emeğin eğitimi ve sağlıklı olması için yeterli değilse emek yeteri kadar eğitilemez ve sağlıklı olamaz. Emek, yeterli eğitime ve sağlığa sahip değilse 'bilgi' üretemez. Emeğin bir kısmı 'beyin göçüne' maruz kalarak ülkeyi terk eder. Ülkede 'bilgi' üretilmiyorsa beşeri sermaye birikimi sağlanamaz. Bu durum teknolojik yeniliklerin oluşumunu engeller; etkinsiz bir üretim ve yönetim süreci yaşanır. Etkinsizlik, istikrarsızlığı beraberinde getirerek ülkenin kaynaklarının gelişimine engel olur. Ülkenin kaynakları emeğin eğitimi ve sağlıklı olması için yeterli değilse emek yeteri kadar eğitilemez ve sağlıklı olamaz.

Gelişmekte olan ülkelerin özelliklerinin en başında gelen 'kişi başına düşen milli gelirin' düşük olması sözkonusu ülkelerin yaşadığı çıkmazın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Nüfus artış hızlarının yüksek olması, aynı oranda arttırılmayan iş ve istihdam imkânları gibi nedenler kişi başına düşen gelirin ve milli gelirin düşük düzeyde gerçekleşmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte düşük milli gelir kamu hizmetlerinin daha düşük bütçelerle yürütülmesini zorunlu kılmaktadır. Eğitim ve sağlık hizmetlerine ayrılan pay gerek bu hizmetlerin etkin olarak işlenmesini, gerekse toplumun genel eğitim ve sağlık düzeyinin gelişimini engellemektedir. Eğitim sisteminin yeterli bütçeye sahip olmaması ile birlikte toplumun büyük kesiminin tarım gibi emek yoğun sektörlerde faaliyet gösteriyor olması özellikle zorunlu eğitim sonrasında eğitim hizmetlerine olan talebin düşmesine neden olmaktadır. Ayrıca bol sınavlı, ezberciliğe dayalı ve analitik düşünmeyi gerektirmeyen eğitim sistemi yüksek öğrenime devam edebilen öğrencilerin nicelik olarak azalmasına ve nitelik olarak gelişmemesine neden olmaktadır. Olumsuz bir sürece rağmen nitelikli olarak yetişen işgücünün bir kısmı da beyin göçüne uğramakta ve zaten gelişmiş olan ülke ekonomilerine katkı sağlamaktadır. Gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere gerçekleşen bu nitelikli işgücü göçü, gelişmekte olan ülkeler açısından yüksek maliyetli bir hibe olarak nitelendirilmektedir (Tansel ve Güngör, 2003:698). Gürak'a (2006:342-343) göre, "küresel göç nedeniyle gelişmekte olan ülkeler, kıt olan ve çok zor koşullarda yetiştirdikleri, nitelikli işgücünün bir kısmını, asıl ihtiyaç sahibi olan kendileri iken, gelişmiş ülkelere kaptırmaktadırlar. Böylece, küresel beyin göçünden gelişmiş ülkeler kârlı çıkarken, kaybeden taraf gelişmekte olan ülkeler olmaktadır. Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında gelir ve refah uçurumu varlığını sürdürmeye devam ettikçe, 'ekonomik amaçlı göç' de kaçınılmaz olacaktır." Bu sürecin, nitelikli işgücüne görece olarak daha ucuza sahip olmayı hedefleyen gelişmekte olan ülkelere yönlendiriliyor olması bu ülke grupları arasındaki farkın açılmasına ve gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı beşeri sermaye yoksulluğunun sürekliliğine neden olmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde eğitim ve sağlık hizmetlerine yeterince pay ayırlamaması ve bu sürecin neden olduğu beyin göçü ülkede nitelikli emek birikiminin çok düşük düzeylerde kalmasının temel nedenlerini oluşturmaktadır. Emeğinin niteliğinin gelişmemesini sadece bu nedenlere bağlamak mümkün değildir. Eğitim sistemindeki aksaklıklar, özellikle mesleki eğitim sürecinin sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirilememesi, okul öncesi eğitimin yeterince yaygınlık kazanmamış olması gibi nedenler de emeğin niteliğinin gelişimini engellemekte ve beşeri sermaye yoksulluğuna neden olan bir kısır döngüye, bir çıkmaza neden olmaktadır.

Şekil 1: Gelişmekte Olan Ülkelerin Beşeri Sermaye Yoksulluğu ve Çıkmazı

Kaynak: “Beşeri Sermaye Yoksulluğu ve Çıkmazı”, çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

4.3 Sonuçlar

Bilgiyi üretecek, kullanacak, ekonomik faaliyetlere dahil edecek ve yayacak beşeri sermaye birikiminin sağlanamaması geliştirmekte olan ülkelerin teknolojik yeteneklerinin gelişimini engelleyecektir. Teknolojik yeteneklerin gelişmemesi gerek üretim sürecini gerekse yönetim sürecini etkinsiz kılacaktır. Üniversite-sanayi işbirliğinden işgücü konusunda etkin bir şekilde yararlanılamaması ve gerek teknik liselerin gerekse teknik eğitim veren yüksekokul ve fakültelerin ihtiyaçlardan bağımsız bir eğitim sistemi içinde olması sorunu derinleştirmektedir. Yönetim ile ilgili eğitim birimlerinin de uygulamadan uzak, teorik eğitimleri, mezun olan öğrencilerin iş hayatına uyum sağlamasını geciktirmekte ve büyük maliyetlere neden olmaktadır. Diğer taraftan üretim aşamasında istihdam edilen, ihtiyaçlar doğrultusunda yetiştirilmiş beyaz ve mavi yakalı personelin bilgi, beceri ve tecrübesinin üretim sürecini daha verimli kılması beşeri sermaye birikiminin önemini ortaya koymaktadır. Drucker'a (2000:178) göre, "ekonominin değişimi sonucunda özellikle mavi yakalı personelin niteliğinin artması, bilgi işçisi kavramını ortaya koymuştur ve toplumdaki ağırlık merkezi, yeni değerleri ve beklentileri olan bu gruba kaymaktadır." Üretim ve yönetim süreçlerinde yenilikçi araç ve politikaların kullanıl(a)maması, üretim ve yönetim süreçlerinde yeterli niteliklere sahip ve iş hayatına hazır olmayan emeğin istihdam edilmesi kaçınılmaz olarak etkinsizliğe ve verimsizliğe yol açacaktır. Bu süreç nihai olarak ekonomik ve siyasi istikrarsızlığı beraberinde getirebilir ki bu durum ülke ekonomisinin sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlamasını ve kalkınmasını engelleyecektir.

5. DEĞERLENDİRME

Beşeri sermaye birikimi, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın sağlanmasında tek başına yeterli olmamakla birlikte belirleyici bir role sahiptir. Ekonomik sistemin işlemlerini engelleyen farklı problemlerin varlığına rağmen sadece eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesine yönelik önlemler sonuçsuz kalacaktır. Gelişmekte olan ülkeler içinde buldukları bu çıkmazdan kurtulmak için beşeri sermayeye yatırım yapmak zorundadır. Bu yatırım sürecinin kalkınma planları, ekonomi politikaları gibi belirleyici faktörler ile uyumlu olması eğitilmiş ve sağlıklı emeğin doğru yönlendirilmesini sağlayacak ve nihayetinde ekonomik faaliyetlerde etkin bir şekilde istihdam edilen emek ülke ekonomisine katma değer katacaktır.

Çıkmazın boyutları, ülkelerin gelişmişlik düzeyi, nüfus artış hızı, milli gelir düzeyi, eğitim ve sağlık için ayırdıkları bütçe, uygulanan eğitim, sağlık ve istihdam politikaları gibi birçok değişkene bağlı olarak şekillenmektedir. Bunun sonucunda sadece beşeri sermaye birikimini sağlamaya yönelik önlemler tek başına yetersiz kalabilmektedir. Tehditleri ve fırsatları öngörebilmek, güçlü ve zayıf yönleri tespit edebilmek geliştirmekte olan ülkelerin beşeri sermaye yoksulluğundan kurtulabilmesi için gerekli önlemlerden biridir. Eğitim ve okullaşma oranlarının yüksek olması ve sağlık hizmet ve imkânlarının gelişmiş

olması nedeniyle gelişmiş ülkeler fırsatları kendilerine çevirebilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler için de fırsata dönüştürülebilir tehditler vardır. Örneğin gelişmekte olan ülkelerin birçoğunun eğitilebilir genç nüfusa sahip olması, bu nüfusun etkin bir biçimde yönlendirilebilmesi durumunda bir tehdit olmaktan çıkacak, gelişmiş ülkelere yaklaşabilmek için bir fırsat olacaktır. Ancak bu uzun vadeli bir çözüm olduğu için kısa vadeli olarak nitelikli emeğe kısa sürede sahip olabilmenin en kolay yolu, göç almaktır.

Özellikle tarım yoğun sektörlerde ekonomik faaliyet gösteren gelişmekte olan ülkeleri sağlıklı bir sanayileşme sürecine dahil olabilmeleri ve bununla birlikte eğitim sistemlerini yeniden yapılandırabilmelerinin ilk şartı, uygulanacak strateji ve politikalar doğrultusunda ihtiyaçların belirlenmesidir. Eğitim hizmetlerine yönelik kalite çalışmalarında bulunmak, eğitimin geri dönüşüm süresinin kısaltılması ve mesleki eğitimin etkinliğinin artırılması, sosyal güvenlik sistemlerinin geliştirilerek etkin işler hale getirilmesi bu süreçte izlenecek en önemli politikalarlardır. Bununla birlikte okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması gerek emeğin yetenekli olduğu alanların tespiti ve bu şekilde yönlendirilmesi açısından gerekse orta ve yüksek öğrenimin etkinliğini artırması açısından büyük önem arz etmektedir. Ayrıca kadınların işgücüne katılımlarını sağlayacak planlamalar, gerek eğitilmiş anne olarak uzun vadeli toplumsal fayda sağlamaları yönü ile gerekse işgücüne aktif katılımlarının sağlanarak katma değer oluşturmaları yönü ile alınması gereken önlemlerden bir diğeridir.

Bilginin üretilmesini, beşeri sermaye birikiminin oluşmasını, yenilikçiliğin yaygınlaşmasını, etkinleşmesini sağlayacak ve tüm bunları üretim ve yönetim süreçlerine dahil edecek olan sadece ve sadece emektir. İzlenen ekonomi politikaları, kalkınma planları emeğin bu öneminin farkında olarak hazırlanabilir ve daha da önemlisi uygulanabilirse gelişmekte olan ülkelerin ellerindeki fırsatları kullanarak gelişmiş ülkelere yaklaşması mümkün olabilecektir.

SON NOTLAR

(1) Türk Dil Kurumu (2007), **'bilgi'**yi "öğrenme, araştırma veya gözlem yolu ile elde edilen gerçek" olarak tanımlamaktadır. Gürak'ın (2006:7) tanımına göre ise "Bilgi, olguları ve olayları tanıma, anlama ve özellikle açıklamaya yönelik, eğitim, gözlem, araştırma veya deneyim yoluyla elde edilen ve bütün bunların insanın zihinsel değerlendirmesi neticesinde ortaya çıkan bulgulardır."

(2) Bu konuya ilişkin diğer çalışmalar için bkz: Schultz (2002), Yumuşak (2003) ve (2004).

(3) İnsani Gelişme İndeksinin hesaplanması konusunda bkz: UNDP, Concept and Measurement of Human Development, Human Development Report-1990.

KAYNAKÇA

AGHION, P. and HOWITT, P. (1992): "A Model of Growth Through Creative Destruction", *Econometrica*, 60(2):323-351.

ASTERIOU, D. and AGIOMIRGIANAKIS, G. (2001): "Human Capital and Economic Growth: Time Series Evidence From Greece", *Journal of Policy Modeling*, 23(5):481-489.

AY, A. ve YARDIMCI, P. (2006): "Türkiye'de Fiziksel ve Beşeri Sermaye Birikimi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Var Modeli İle Analizi (1950-2000)", 5. Uluslararası Bilgi Ekonomi ve Yönetim Kongresi, 3-5 Kasım 2006, Kartepe, Kocaeli, Türkiye.

BARRO, R.J. and SALA-I MARTIN, X. (1995): *Economic Growth*, McGraw-Hill, Inc.

BARRO, R.J. (1998): *Human Capital and Growth in Cross-Country Regression*, Harvard University Press.

BASSANINI, A. and SCARPETTA, S. (2001): "Does Human Capital Matter For in OECD Countries? Evidence From Pooled Mean-Group Estimates", OECD Economics Department, Working Papers, No:282.

BECKER, G. S. (1962): "Investing in Human Capital: A Theoretical Analysis", *Journal of Political Economy*, 70(2): 9-49.

BECKER, G. S. (1964): *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. NBER, New York.

BHARGAVA, A. , JAMISON, D.T. , LAU, L.J. and MURRAY, C.J. L. (2001): "The Modelling the Effects of Health on Economic Growth", *Journal of Health Economics*, 20(3):423-440.

BLANKENAU, W.F. and SIMPSON N.B. (2004): "Public Education Expenditures and Growth", *Journal of Development Economics*, 73(2): 583-605.

BLOOM, D.E. , CANNING, D. and SEVILLA, J. (2001): *The Effect of Health on Economic Growth: Theory and Evidence*, NBER Working Paper Series, No: 8587.

BOSKIN, M.J. and LAU, L.J. (1992): "Capital, Technology and Economic Growth", *Technology and the Wealth of Nation*, Rosenberg, ve diğerleri (ed.), Stanford: Stanford University Press.

BOZKURT, H. ve DOĞAN, S. (2003): "Eğitim İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye için Kointegrasyon Analizi", II. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, İzmit.

BREMPPONG, K.G. and WILSON, M. (2004): "Health Human Capital and Economic Growth in Sub-Saharan African and OECD Countries", The Quarterly Review of Economics and Finance, 44(2):296-320.

CHAKRABORTY, S. (2004): "Endogenous Lifetime and Economic Growth", Journal of Economic Theory, 116(1):119-137.

ÇİNGİ, S. ve GÜRAN, M.C. (2003): "Türkiye'de İktisadi Kalkınmayı Tehdit Eden Sorun: Eğitim", Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(2):109-137.

ÇOBAN, O. (2003): "Eğitim, Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme Etkileşimi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme (1980-1997)", II. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, İzmit.

DENISON, E.W. (1962): "Education, Economic Growth and Gaps in Information", The Journal of Political Economy, 70(5):124-128.

DRUCKER, P. (2000): Yeni Gerçekler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

ENGELBRECHT, H.J. (2003): "Human Capital and Economic Growth: Cross Section Evidence for OECD Countries", The Economic Record, 79(1):40-51.

ERGEN, H. (1999): "Türkiye'de Eğitimin Ekonomik Büyümeye Katkısı", Ekonomik Yaklaşım, 35(10):21-56.

FREEMAN, C. and SOETE, L. (2003): Yenilik İktisadi, Çev. Ergun Türkcan, TÜBİTAK Yayınları-Akademik Dizi.

GROSSMAN, G. M. and HELPMAN, E. (1991): Innovation and Growth in the Global Economy, Cambridge, Mass. , MIT Press.

GÜNGÖR, N.D. (1997): "Education and Economic Growth in Turkey 1980-1990: A Panel Study", METU Studies in Development, 24(2):185-214.

GÜRAK, H. (2006): Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi, Ekin Yayınevi.

JONES, C. (1996): "Human Capital, Ideas, and Economic Growth", <http://elsa.berkeley.edu/~chad/Rome100.pdf>, (05.05.2007).

KALEMLI-OZCAN, S. , RYDER, H. E. and WEIL, D. N. (2000): "Mortality Decline, Human Capital Investment and Economic Growth", *Journal of Development Economics*, 62(1):1-23.

KAR, M. ve AĞIR, H. (2003): "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Testi", II. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, İzmit.

KAR, M. ve TABAN, S. (2003): "Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(3): 145-170.

KARAGÜL, M. (2002): *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon.

KARAGÜL, M. (2003): "Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı", *Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5:79-90.

KİBRİTÇİOĞLU, A. (1998): "İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4):207-230.

LUCAS, R. (1988): "On The Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22(1):3-42.

MAYER, D. (2001): "The Long Term Impact of Health on Economic Growth in Latin America", *World Development*, 29(6):1025-1033.

MUSHKIN, S.J. (1962): "Health as an Investment", *Journal of Political Economy*, 70(5):129-157.

OXLEY, H. and MACFARLAN M. (1994): "Health Care Reform Controlling Pending and Increasing Efficiency", *Economics Department Working Papers*, No. 149, Paris.

RANIS, G. , STEWART, F. and RAMIREZ, A. (2000): "Economic Growth and Human Development", *World Development*, 28(2):197-219.

REBELO, S.T. (1991): "Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, 99(3):500-521.

ROMER, P. (1986): "Increasing Returns and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, 94(5): 1003-1037.

ROMER, P.(1990): "Endogenous Technological Change", Journal of Political Economy, 98(5): 71-102.

SAB, R. and SMITH, S.C. (2001): "Human Capital Convergence: International Evidence", International Monetary Fund (IMF) Working Papers, WP: 01/32, March-01.

SARI, R. ve SOYTAŞ, U. (2006): "Income and Education in Turkey: A Multivariate Analysis", Education Economics, 14(2):181-196.

SAYGILI, Ş. , CİHAN, C. ve YAVAN, Z.A. (2005): "Eğitim ve Büyüme", içinde: "Türkiye İçin Sürdürülebilir Büyüme Stratejileri Konferansı", TÜSİAD - Koç Üniversitesi, Ekonomik Araştırma Forumu, Tartışma Tebliği, Yayın No: EAF/2005-06/001.

SCHULTZ, T.W. (1961): "Investment in Human Capital", The American Economic Review, 51(1):1-17.

SCHULTZ, T.W. (1968): "Education and Economic Growth: Return to Education", Readings in the Economics of Education, UNESCO.

SCHULTZ, T. P.(1992): "The Role of Education and Human Capital in Economic Development: An Empirical Assessment", Yale University, Economic Growth Center, Discussion Paper, No: 670.

SCHULTZ, T.W. (2002): "Why Governments Should Invest More to Educate Girls", World Development, 30(2):207-225.

SELF, S. and GRABOWSKI, R. (2004): "Does Education at All Levels Cause Growth? India, A Case Study", Economics of Education Review, 23(1):47-55.

SMITH, A. (1997): Ulusların Zenginliği, Çeviren: Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, İstanbul.

SOLOW, R. (1957): "Technical Change and The Aggregate Production Function", The Review of Economics and Statistics, 39(3):312-320.

TABAN, S. (2004): "Türkiye'de Sağlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Testi", III. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Eskişehir.

TANSEL, A. ve GÜNGÖR, N.D. (2003): "Türkiye'den Yurt Dışına Beyin Göçü: Ampirik Bir Uygulama", II. Bilgi Ekonomi ve Yönetim Kongresi, 17-18 Mayıs 2003, İzmit.

TUĞCU, C.T. (2006): “Yüksek Öğretimin İktisadi Büyüme Performansı Üzerindeki Rolü: 1980-2005 Türkiye Örneği”, 5. Uluslararası Bilgi Ekonomi ve Yönetim Kongresi, 3-5 Kasım 2006, Kartepe, Kocaeli, Türkiye.

TDK (2007): Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>, (02.08.2007).

TÜRKMEN, F. (2002): Eğitimin Ekonomik ve Sosyal Faydaları ve Türkiye’de Eğitim Ekonomik Büyüme İlişkisinin Araştırılması, DPT Uzmanlık Tezleri, Yayın No.2655, Eylül, Ankara.

UNDP(1990), Concept and Measurement of Human Development, Human Development Report 1990, <http://hdr.undp.org/reports/global/1990/en/>, (02.09.2007)

UNDP (2006), Human Development Report 2006, Statistics in the Human Development Report, Çevrimiçi Erişim: <http://hdr.undp.org/hdr2006/statistics/>, (02.09.2007).

WEBBER, D.J. (2002): “Policies to Stimulate Growth: Should We Invest in Health or Education”, Applied Economics, 34 (13):1633-1643.

WORLD BANK (1999). World Development Report: Knowledge for Development, Oxford University Press, USA.

YETKİNER, İ.H. (2006): “Sağlık İle Büyüme”, Ege Akademik Bakış, 6(2):83-91.

YUMUŞAK, İ.G. (2003): “Kadın Eğitiminin Ekonomik Analizi”, II. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, İzmit.

YUMUŞAK, İ.G. (2004): “Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye Açısından Kadın Eğitiminin Ekonomik ve Sosyal Boyutu Üzerine Bir Değerlendirme”, Disiplinlerarası Kadın Sempozyumu, İstanbul.